

Харитонов Євген Олегович
доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри цивільного права Національного університету
«Одеська юридична академія»

Харитонova Олена Іванівна
докторка юридичних наук, професорка,
член-кореспондентка НАПрН України,
завідувачка кафедри інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

Проблеми адаптації засад цивільного законодавства України до принципів приватного права Європейського Союзу

Problems of adaptation of the principles of civil legislation of Ukraine to the principles of private law of the European Union

Попри складне міжнародне становище та повномасштабну російську агресію, що триває третій рік, Україна прагне підтвердити свою належність до Європи, визнання та прийняття європейських цінностей, інституцій та концептів, одним із найважливіших поміж яких є приватне право.

Відтак активізувалася праця щодо вирішення проблем гармонізації українського та європейського права, розпочата ще у 2006 р. І хоча важливим завданням є приведення вітчизняного законодавства, зокрема цивільного, у відповідність до європейських стандартів, але першочерговою проблемою тут є узгодження / гармонізація засад національного цивільного законодавства із загальними принципами європейського концепту приватного права.

При цьому маємо на увазі, що право Європейського Союзу (далі – ЄС) складається з системи юридичних норм, сформованих на основі й відповідно до установчих договорів і загальних принципів права. Це дає підстави для розуміння європейського права як системи принципів, юридичних норм, що формуються у зв'язку з утворенням і функціонуванням Європейських Співтовариств і ЄС на основі й відповідно до установчих договорів і загальних принципів права.

На підґрунті такого розуміння європейського права є характеристика його як єдиного європейського концепту, що зумовлено вже самою ідеєю європейської єдності. З розуміння «європейського права» як концепту впливає, що його варто розглядати насамперед не як сукупність юридичних норм, а як систему принципів-цінностей,

що ґрунтуються на правосвідомості учасників відносин у приватній сфері, забезпечуються передусім нею, а відтак є основою створення юридичних норм.

Такою основою загальних (гармонізованих) юридичних норм ЄС є *Draft Common Frame of Reference* (далі – *DCFR*)¹ – «Проект загальної довідкової схеми», створений європейськими правознавцями, аби забезпечити вирішення низки важливих питань правотворчості. *DCFR* має додаткове найменування: «*Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law*» (Принципи, дефініції та модельні правила приватного права ЄС), у якому на першому місці – термін «Принципи», а решта тексту є визначенням понять і зразками правових рішень щодо регулювання відносин у галузі приватного права. Таким чином, ідеться не про проект акта законодавства, а про порівняння, сприяння вивченню і розумінню приватного права у країнах – членах ЄС. Завдання *DCFR* – наочно довести факт існування європейського приватного права, згадавши про відносно незначну кількість випадків, у яких різні правопорядки дають різні відповіді на загальні питання. *DCFR* розглядається як проект, що може надати ідеям європейського приватного права нове підґрунтя, що підвищує взаєморозуміння і сприяє колективному обговоренню проблем приватного права в Європі. У триаді «принципи, дефініції, модельні правила приватного права ЄС» чільне місце посідають «принципи приватного права ЄС»².

Звідси випливає, здавалося б, чітка мета узгодження (цивілізаційного) принципів цивільного законодавства України з універсальним (принципам *DCFR*). Однак при більш уважному погляді стає помітною низка запитань, відповіді на які ще треба знайти.

Автори *DCFR* наголошують, що термін «принципи» використовується як синонім виразу «норми, що не мають юридичної сили закону». З такого погляду *DCFR* складається з принципів і визначень. Водночас терміном «принципи» можна описати ті норми, що мають більш загальну юридичну природу, такі як свобода договору чи добросовісність. З цієї точки зору модельні норми *DCFR* включають у себе базові та пріоритетні принципи, які акцентують увагу на головних напрямках формування концепту приватного права. Як випливає з тексту *DCFR* і коментарів до нього, «базовими» вважаються такі принципи, що мають забезпечити досягнення найбільш загальних цілей *DCFR*. У ролі таких пропонуються принципи свободи, безпеки, справедливості та ефективності (з припущенням, що вони охоплюють також принципи договірної лояльності, співробітництва тощо). До категорії пріоритетних принципів найбільшого політичного значення віднесені захист прав людини, підтримка солідарності й соціальної відповідальності, збереження культурної та мовної різноманітності, захист і поліпшення добробуту, розвиток внутрішнього ринку. При цьому «пріоритетним із пріоритетних» можна вважати принцип захисту прав людини, якому присвячується ст. I-1:102(2) *DCFR*. Згідно з цим принципом модельні норми мають тлумачитися у контексті будь-яких застосовних засобів, які гарантують права та фундаментальні

¹ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of reference (DCFR). Full Edition. Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group) / ed. by Christian von Bar and Eric Clive. Vol. I–VI. Munich, 2009.

² Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Принципи *DCFR* і регулювання суспільних відносин у галузі приватного права в сучасній Європі. *Право як регулятор суспільних відносин: історія, теорія, практика*: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–19 жовтня 2016 р.). Київ: ВГО «Майбутнє країни», журнал «Публічне право», 2016. С. 79–82.

свободи людини. Цей пріоритетний принцип відображений також у змісті окремих модельних норм, особливо у нормах про заборону дискримінації, про недоговірну відповідальність та ін.

Оцінюючи принципи, що сформульовані у *DCFR*, можна зробити висновок, що їхнє завдання полягає у забезпеченні підґрунтя вдосконалення концепту приватного права відповідно до базових цінностей європейської цивілізації. Це мають враховувати всі європейські країни при визначенні мети та завдань розвитку в них сучасного приватного права³.

Водночас слід зауважити, що в українській цивілістиці стосовно розуміння і позначення принципів права як керівних засад (ідей), що визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин (зокрема права приватного і права цивільного та цивільного законодавства)⁴, існують розбіжності. Якщо поміж принципів приватного права називають: 1) принцип автономії; 2) принцип добровільності; 3) принцип юридичної рівності; 4) принцип диспозитивності; 5) принцип координації; 6) принцип загального дозволу; 7) принцип правового захисту приватного інтересу та ін.⁵, то у ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) йдеться про «Загальні засади цивільного законодавства», до яких належать: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність і розумність.

Порівняння зазначених принципів приватного права і засад (принципів) цивільного законодавства, названих у ст. 3 ЦК України, свідчить, що спільними є лише два принципи: принцип автономії (який із певними застереженнями може бути прирівняний до принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини) і принцип правового (у п. 5 ч. 1 ст. 3 ЦК України уточнюється – «судового») захисту приватного інтересу.

Розбіжності у визначенні кола та змісту принципів приватного права та засад цивільного законодавства дають підстави для висновку, що в українській національній теорії права та цивілістиці поняття «принципи приватного права», «принципи цивільного права» і «засади цивільного законодавства» не вважаються тотожними. Принципи цивільного права ґрунтуються на принципах приватного права, але не збігаються з ними, оскільки у цивільному праві, на відміну від права приватного, мають місце не лише диспозитивні, а й імперативні елементи (публічні договори, недоговірні зобов'язання, спадкування тощо). Водночас можна виокремлювати, як це зроблено у ЦК України, «принципи (загальні засади) цивільного законодавства». Останні частково збігаються з принципами цивільного права, а частково ні.

³ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. *DCFR* як принципи та цінності європейського приватного права. *Часопис цивілістики*. 2022. № 45. С. 5–11.

⁴ Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ, 2003. Т. 5. С. 128.

⁵ Колодій А. М. *Принципи права України: монографія*. Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 176.

Відтак можемо зробити висновок, що у контексті зусиль щодо євроінтеграції українським правознавцям і законодавцям доведеться докласти зусиль для уніфікації термінології та наративів, які стосуються засад (принципів) українського національного права і законодавства, на основі європейських концептів у галузі приватного права. При цьому необхідно мати на увазі, що, попри досить послідовну орієнтованість концепції ЦК України на європейські зразки, слід бути готовими до існування істотних розбіжностей між принциповими положеннями *DCFR* і рішеннями вітчизняних законодавців.

Деякі з них можуть бути подолані відносно швидко і безболісно, трансформація інших виглядає досить проблематично.

Зокрема, до болючих питань належить проблема можливості впровадження загальних (цивілізаційних) принципів *DCFR* в українське цивільне законодавство в умовах повномасштабної російської агресії. Згадаємо, що ще у 2017 р. В. Горбулін звертав увагу на необхідності враховувати, що проти України ведеться гібридна війна, а гібридні загрози потребують адекватних відповідей, зокрема мобілізації і концентрації зусиль суспільства⁶. Якщо екстраполювати цей заклик на визначення ролі приватного права (дихотомії) в умовах гібридної війни, засади приватного права не можуть домінувати над здоровим глуздом: гібридні загрози мають отримати гібридні відповіді (скажімо, йдеться про часткове обмеження прав приватної особи, що має місце в умовах воєнного стану, тощо). До прикладу, можливо, доцільно внести зміни у п. 3 ч. 1 ст. 3 ЦК України «Загальні засади», виклавши його у такій редакції: «у період воєнного стану принцип свободи договору реалізується, якщо це не суперечить інтересам суспільства і не загрожує обороноздатності держави»). З погляду проблематики нашої доповіді це можна сформулювати як пропозицію «поступового» і гнучкого упровадження цивілізаційних (європейських) принципів-цінностей відповідно до загроз реалізації принципів-цінностей, що виникають на національному рівні в умовах гібридної війни.

Враховуючи зазначене, можна припустити, що адаптація до рішень, рекомендованих *DCFR* у цій галузі, може бути досить складною і потребуватиме не лише зміни вітчизняного законодавства (рекодифікації тощо), а й відповідної адаптації правосвідомості, більш повного врахування європейських суспільних цінностей тощо.

⁶ Горбулін В. «Цінності суспільства» і «гібридний мир»: криза моделі захисту. *Дзеркало тижня*. 2017. Вип. 24. 24 червня – 30 червня. URL: https://dt.ua/internal/cinnosti-suspilstva-i-gibridniy-mir-kriza-modeli-zahistu-246525_.html